

שיטת סומכוס

מקורות - (א) בבא מציעא ב-ג. "לימא מתני' דלא כסומכוס... שלי הוא".

(ב) בבא בתרא לה. תוס' ד"ה ומאי "אין... מודו דיחלוקר", בבא מציעא ב. תוס' ד"ה ויחלוקו "ולסומכוס... יחלוקר", [בבא קמא מו. "שור... הראיה"].

(ג) בבא מציעא ק. "המחליף... לקמן", תוס' ד"ה הא, ריטב"א ד"ה כך הגירסה.

(ד) בבא קמא מו-מו: "שור... עליו הראיה", בבא קמא לה-לה: "שור... עליו הראיה", בבא מציעא צז-צז: - המשנה, תוס' ד"ה לימא.

(ה) בבא בתרא סג. רשב"ם ד"ה סומכוס, רמב"ם הלכות מכירה כ/י-יא, מגיד משנה ומשנה למלך שם, רמב"ם הלכות טוען ונטען ט/ז, הגה"מ שם אות [ז], הגהות הגר"א בבא מציעא ק. אות [ג], ערוך השולחן חר"מ סימן רכ"ג סעיף ב'.

א. אופי מחלוקת סומכוס וחכמים

המשנה בב"מ ב. קובעת דין של חלוקה עם שבועה, במצב של שנים או חזין בטלית. הגמרא בדף ב: קובעת בצורה ראשונית שמשנה זו אינה כסומכוס. הטעם הוא שבמשנה נדרשת שבועה לגיבוי החלוקה, ואילו סומכוס פוסק בממון המוטל בספק חלוקה בלא שבועה. בסופו של דבר מעמידה הגמרא את המשנה גם כסומכוס, מתוך הבנה שהוא מודה לאותה שבועה צדדית הנובעת מתקנת ר' יוחנן. בכך מכניסה אותנו הגמרא בדלת האחורית לשיטת סומכוס. אך עיקר הדיון בשיטתו נשען על שתי סוגיות אחרות, האחת סביב המשנה בדף ק., והאחרת סביב המשנה בב"ק מו., בריש השור שנגח את הפרה. סוגיית סומכוס, מהווה השלמה מסויימת לסוגיות של ממון המוטל בספק. אם כי, יכולת צירופו של סומכוס לשאלת הפתרון של ממון המוטל בספק, מוטלת בספק. ייתכן שמוקד מחלוקת סומכוס וחכמים אינו נוגע ליסודות של ממון המוטל בספק. לשם בחינת הדבר נחזור לסוגייה בחזקת הבתים. הגמרא מביאה את דינו של רב נחמן, הפוסק 'כל דאליים גבר', לגבי ויכוח על שדה כאשר כל אחד מן הצדדים טוען שהיא של אבותיו. על כך מקשה הגמרא :

"... ומאי שנא משני שטורת היוצאין ביום אחד, דרב אמר - יחלוקן, ושמואל אמר - שודא דדייני..."

(בבא בתרא לד:-לה.)

ואחרי שהיא מחלקת בין מצב של איכא למיקם עלה דמילתא (היינו - בויכוח על השדות) לבין מצב של ליכא למיקם עלה דמילתא (היינו - בשני שטרות), היא חוזרת ומקשה את הקושייה הבאה :

"... ומאי שנא מהא דתנן המחליף פרה בחמור וילדה... יחלוקן?..."

(בבא בתרא לה.)

מובאה זו ממשנת המחליף פרה בחמור, אמורה להקשות על רב נחמן או על הדין של שני שטרות. הראשונים על אתר תמהים על הניסיון להקשות ממשנה זו. שהרי בגמרא מועמדת משנה זו כדעת סומכוס, ואין הלכה כמותו¹.

חלק מן הראשונים מסיקים מכאן שברמה העקרונית אין מחלוקת בין סומכוס לחכמים בדיני ממון המוטל בספק. לפיכך, אפשר להקשות מהפתרון שנותנת משנת המחליף פרה בחמור לממון המוטל בספק חרף העובדה שהמשנה כסומכוס. כל עוד הדיון ממוקד בממון המוטל בספק, נוכל להניח שגם חכמים יסכימו לפתרון המוצע במשנה, וזה הבסיס לקושייה.

את מחלוקת סומכוס וחכמים ממקדים הראשונים הללו במעמד של חזקת מרא קמא. סומכוס מתעלם מחזקה כזו, ואילו חכמים נותנים לה משקל. על כל פנים, בהעדר חזקת מרא קמא אין בין סומכוס לחכמים ולא כלום. ממילא אפשר להקשות ממשנת המחליף פרה בחמור.

לפי הבנה זו, נוכל לראות הבדל הלכתי בין סומכוס לחכמים בפועל. אבל הבדל זה נובע מחזקת מרא קמא, והוא קיים רק במקום בו יש חזקת מרא קמא. מצד המיפוי הכולל של מערכות ממון המוטל בספק אין הבדל בין סומכוס לחכמים.

הבנה חלופית עולה בצורה מפורשת בתוס' בראשית מכילתין. מהתוס' עולה במפורש שהמחלוקת נוגעת לממון המוטל בספק :

1 כך לפי רוב השיטות, ועיין בנקודה זו בהמשך השיעור.

"... אבל בארבע... כיון דאין מוחזקין בו הוי דינא כל דאלימ גבר, ולסומכוס אע"ג דאין מוחזקין בו ואין החלוקה יכולה להיות אמת - היכא דאיכא דררא דמונא... יחלוקין" (בבא מציעא ב. תוס' ד"ה ויחלוקין)

לפי התוס' סומכוס דוגל בחלוקה גם כאשר אין אילוץ של מוחזקות הכופה אותו לכך. יתירה מזו, סומכוס מוכן לחלוק אפילו כאשר קיימת המגבלה של אין החלוקה יכולה להיות אמת. אם באים לסכם את כללי החלוקה בממון המוטל בספק, רואים הבדל משמעותי בין סומכוס לחכמים על פי גישת התוס'.

לפי חכמים החלוקה נובעת מאילוץ של אחיזה, או - לכל היותר - אם רוצים לדבר על חלוקה יזומה ולא מאולצת, יש לודא שהחלוקה יכולה להיות אמת. חכמים בונים על 'אוחזין שאני' או על 'אימא תרוייהו בהדי הדדי אגבהוה'. למשל, במקרה של המחליף פרה בחמור אין החלוקה יכולה להיות אמת, ועל רקע זה בוקעת ועולה מחלוקתם העקרונית של סומכוס וחכמים הנוגעת ליסודות של ממון המוטל בספק.

הבנה זו מתחדדת לדעת הראשונים הסוברים כי בשנים אוחזין בטלית חולקים לרבנן רק מפני ששניהם מוחזקים². ביאור הדברים, שאין כאן הסכמה בין סומכוס וחכמים לגבי העיקרון ש'ממון המוטל בספק - חולקין', ומחלוקת רק לגבי היקף יישומו. בגמרא נאמר שסומכוס הוא הדוגל, והדוגל בלעדית, ביסוד זה. והיינו, שלרבנן אין לראות בחלוקה פיתרון אפשרי למבוכת ממון המוטל בספק, כלל ועיקר.

לעיתים, בפועל - חולקים, אך לא מפני שיוזמה זו מקובלת - ולו בהיקף מצומצם. אלא רק מפני שאין ברירה, היות שמציאות שנים אוחזין בשטח כופה את החלוקה. אין החכמים סוברים שרצוי לחלוק, אלא שאין מנוס מלבצע את המוכתב מהשטח. לעומת זאת, סומכוס אמנם מציע חלוקה כיוזמה מועדפת במצב של דררא דמונא, ולא הרי חלוקת טלית לרבנן כהרי חלוקת ולד הפרה לחכמים.

הקביעה שסומכוס וחכמים נחלקו בנוגע לעצם פתרון החלוקה בממון המוטל בספק, תואמת את הרושם המתקבל מן הגמרא בריש שור שנגח את הפרה :

"אמר רב יהודה אמר שמואל - זו דברי סומכוס דאמר 'ממון המוטל בספק - חולקין'. אבל חכמים אומרים - זה כלל גדול בדין המוציא מחבירו עליו הראיה..." (בבא קמא מו.)

הגמרא מעמתת את הדבקות הנחרצת של חכמים בכלל של המוציא מחבירו עליו הראיה עם דבקותו הרופפת של סומכוס בכלל הזה. אם נאמר שכל מחלוקת סומכוס וחכמים נעוצה בהלכות חזקת מרא קמא, אין זה קשור לדיון בנכונות הכלל ככלל.

2 כך, למשל, התוס' בב"מ ב. ד"ה ויחלוקין.

המחלוקת היא בהגדרת מיהו מוציא ומיהו מוחזק וכיצד חזקת מרא קמא משפיעה על הגדרה זו, אבל אין מחלוקת בנוגע לעצם הכלל. לשון הגמרא ממנה משתמע שיש מחלוקת ביחס לעצם הכלל, תומך בהבנה של התוס' בראשית המסכת.

ב. מחלוקת בדיני חזקת מרא קמא

הצבנו בפתח הדברים שתי הבנות מרכזיות במחלוקת סומכוס וחכמים. האחת מתמקדת בדיני ממון המוטל בספק, וחבירתה פונה להלכות חזקת מרא קמא. לשם עיון באפשרויות אלו נפנה לסוגייה המרכזית של סומכוס :

“אמאי יחלוק? וליחזו ברשות דמאן קיימא וליהוי אידך המוציא מחבירו עליו הראיה!
א"ר חייא בר אבין אמר שמואל - בעומדת באגם...”

(בבא מציעא ק.)

הגמרא מנסה להסביר את דין החלוקה שבמשנה, ומדוע לא נוקטים בכללי המוציא מחבירו עליו הראיה. בשלב הראשוני מנטרלת הגמרא את הכלל הזה על ידי אוקימתא של עומדת באגם, ובה אין מוחזקות ואין מוציא שאפשר לטפול עליו את חובת הראיה.

בשלב זה מנסה הגמרא לברר מדוע לא תועיל במקרה של אגם חזקת מרא קמא. מושג זה של חזקת מרא קמא מוכר לנו בקרקעות, ויש חידוש מסויים ביישום שלו לגבי בהמה ושפחה. בקרקעות, בניגוד למטלטלין, התפיסה הפיסית אינה משמעותית³ ולכן יש מקום נרחב להפעלה של חזקת מרא קמא. הסוגייה בב"מ ק. מרחיבה זאת גם לבהמה ושפחה, ומתוך כך מועמדת הסוגייה דווקא כסומכוס.

הטעם הוא שחכמים ילכו אחר חזקת מרא קמא ויפעילו גם במקרה של אגם את כללי המוציא מחבירו עליו הראיה. סומכוס לעומתם פוסק שממון המוטל בספק חולקין בלא שבועה. בשלב זה יש נקודה שאינה מבוארת בגמרא. לא ברור האם ההעמדה כסומכוס משמרת את האוקימתא של אגם, או שמא אחרי שמעמידים כסומכוס ניתן לדחות את האוקימתא של אגם, משום שכל הצורך בה היה בשלב בו חשבנו שהמשנה נאמרה גם לשיטת חכמים.

ייתכן שעניין זה תלוי מעט בלשון הגמרא. הריטב"א מדייק מן הגירסה שלפנינו, לגבי השלב שבו מעמידים את המשנה כסומכוס :

³ הגר"ד חקר האם בקרקע אין שום משמעות לתפיסה פיסית, או שמא יש "מוחזקות" פיסית גם בקרקע, אך היא קלושה. כך או כך, חזקת מרא קמא היא הקובעת בסופו של דבר מי יזכה בקרקע.

"כך הגירסא בכל הספרים - 'הא מני סומכוס היא'. ומדלא קאמר 'אלא הא מני סומכוס היא', מכלל דלסומכוס נמי בעינן דקיימא בסימטא..."
(בבא מציעא ק. ריטב"א ד"ה כך הגירסא)

מהריטב"א רואים שאת דברי הגמרא היה ניתן להעלות בשני ניסוחים :
ניסוח אחד - הא מני סומכוס היא. לפי ניסוח זה, הגמרא לא נוטשת את האוקימתא של קיימא באגם, ואוקימתא זו דרושה גם לסומכוס.
ניסוח שני - אלא הא מני סומכוס היא. התוספת של 'אלא' מבטאת את דחיית המהלך הקודם של העמדה באגם או בסימטה.
נקודה זו משמעותית אם באים לבחון את היקף שיטתו של סומכוס, ולהיקף השיטה יש נגיעה ישירה להבנות שהעלינו במחלוקת סומכוס וחכמים⁴. אם נוקטים בשיטת התוס' בדף ק. ומבארים שכל המחלוקת סובבת סביב חזקת מרא קמא, מוכרחים לשמר את האוקימתא של אגם גם לסומכוס.
שהרי על פי קו החשיבה הזה, כאשר יש מוחזקות רגילה וכל הדיון הוא בכללי ממון המוטל בספק, מודה סומכוס לחכמים שאין חולקים. סומכוס מעלה את שיטתו רק ביחס לחזקת מרא קמא, ולשם העלאת שיטה כזו דרושה ההעמדה של אגם.
לעומת זאת, אם מפילים את האוקימתא של אגם בשלב שבו מעמידים כסומכוס, טוענים שמחלוקת סומכוס וחכמים נאמרה גם במקום בו יש חזקה ממשית ולא רק חזקת מרא קמא. אפשרות כזו תומכת בהבנה שמדובר במחלוקת מהותית הנוגעת לדיני ממון המוטל בספק, ויש לה ביטוי בכל תנאי של מוחזקות.
אבל גם אם אומרים שיש להעמיד את המחלוקת אפילו כאשר הפרה ברשות אחד הצדדים, ניתן להבין שלא מדובר במחלוקת כללית בדיני ממון המוטל בספק. אפשרות זו נלמדת מדברי התוס' בב"מ ק., שהוא חסיד ההבנה שבמוחזקות ממשית גם סומכוס טוען שהמוציא מחבירו עליו הראיה. על הבנה זו מקשה התוס' ובונה את המהלך הבא :

4 בנקודה זו גופא, מתמקד הגר"א. עיין בביאורי הגר"א בחו"מ סימן רכ"ג סק"ז.

"... וק' לר"י - דלעיל אמרין דזה אומר איני יודע אם שאולה אם שכורה וזה אומר איני יודע - יחלוקו, ואוקימנא כסומכוס ואע"ג שהשוכר מוחזק במעותיו! וי"ל - התם שהמוחזק נמי טוען שמא אין חזקתו מועלת, אבל הכא אוקימנא בעומדת באגם כדי לאוקמה אפילו בברי וברי..."

(בבא מציעא ק. תוס' ד"ה הא)

במשנה מופיע ויכוח בין שומר לבעלים לגבי חיוב מסויים. שם מדובר באופן מובהק במצב של מוחזקות. הבעלים בא להוציא כסף מיד השומר שמוחזק בו בצורה ודאית ומוחלטת. אף על פי כן, פוסקת המשנה שם לחלוקה, והגמרא מעמידה פסיקה זו כסומכוס, ומכאן משמע שסומכוס נוקט בשיטתו אפילו כאשר מדובר במוחזקות ממשית במטלטלין.

ניתן היה אולי לחלק בין המוחזקות של שומר במעותיו, לבין המוחזקות בחפץ שעליו יש ויכוח. סך הכל מדובר במובנים שונים של מוחזקות. במובן שבו מתייחסים לסומכוס וחכמים, הויכוח נוגע לעצם הממון שכלפיו אנו מגדירים את המוציא ואת המוחזק. במובנה של המשנה בדף צז: מדברים על מוחזקות כללית שיש לאדם בכספו, והויכוח אינו על מעותיו של השומר כי אם על הפרה⁵.

על כל פנים, התוס' לא חילקו בין מובני המוחזקות הללו, ומתוך כך הם התקשו. לשיטתם, סומכוס מודה לחכמים במקום בו יש מוחזקות מלאה, וכל מחלוקתו נוגעת למצב של חזקת מרא קמא. מדוע אם כן מעמידה הגמרא את המשנה כסומכוס על רקע מצב של מוחזקות רגילה?

התוס' מתרצים על רקע חילוק בין טענות שמא לטענות ברי. כאשר מדובר בטענות של ברי וברי, נוגעת כל מחלוקת סומכוס וחכמים לחזקת מרא קמא. בסוגייה בדף ק. רצתה הגמרא לדון גם בשיטה המרבה את מחלוקת סומכוס וחכמים למצב של ברי וברי, ומשום כך נוקטת הסוגייה באוקימתא של אגם לכל אורך הדרך. אבל במשנה בדף צז: מדובר על טענות של שמא ושמא. במצב כזה פוסק סומכוס חלוקה גם נגד חזקה רגילה, ולא רק נגד חזקת מרא קמא.

התוס' יוצרים צירוף בין חזקה דהשתא לטענות ברי וברי. צירוף זה טעון ביאור. שהרי מצד אחד יש חלוקה לפי סומכוס גם מול חזקה דהשתא (כאשר הטענות הן

⁵ ניתן אף לומר יותר מכך - שנידון דידן השוכר כלל אינו מוחזק במעותיו. עיין בשיטה זו בהרחבה, בדברי קונטרס הספיקות בכלל ז' בעיקר באות ג'. לשיטתו - כל אדם שנתחייב בתשלום, אינו מוחזק במעותיו כבר מרגע התחייבותו. לפי היגיון זה, גם במקרה שלנו - הספק אם שאולה או שכורה, יוצר ספק בעצם המוחזקות. על כל פנים, זו ודאי איננה הנחת היסוד של התוס'.

שמא ושמא) ומצד שני יש חלוקה גם בברי וברי (כאשר קיימת רק חזקת מרא קמא). מדוע אם כן, השילוב של ברי וברי וחזקה דהשתא מניע את סומכוס להודות לחכמים?

לפי הקו של התוס', ברמה העקרונית מודה סומכוס לחכמים בענייני ממון המוטל בספק. רמה עקרונית זו באה לידי ביטוי מעשי במקרה של ברי וברי על רקע חזקה דהשתא. אבל בכל מקום בו החזקה מתערערת, מזדרז סומכוס למחוק את ההגדרות של מוחזק ומוציא. ממילא, אין מקום להפעלת המוציא מחבירו עליו הראיה כי אין מוחזק, אבל לו היה מקום כזה היה סומכוס מודה לחכמים.

ערעור החזקה מתרחש בשני מצבים. מצב אחד הוא כאשר אין חזקה דהשתא, למשל באגם. במצב כזה, אפילו אם יש חזקת מרא קמא, היא לא משמעותית לפי סומכוס. לפיכך, באגם פוסק סומכוס חלוקה ואפילו כאשר מדובר בברי וברי.

מצב שני הוא כאשר יש חזקה דהשתא אבל מדובר בטענות של שמא ושמא. התוס' מבארים שטענה של שמא מערערת את המוחזקות! עניין זה מקביל להבנה של הראב"ן בדעת הסוברים שברי ושמא ברי עדיף. לפיו, טענת השמא מרופפת את החזקה שלך, ולכן טוען הברי שניצב כנגדך הופך למוחזק אפילו אם מדובר במשהו שנמצא, פיסית, אצלך. ממילא, על פי כללי המוציא מחבירו עליו הראיה, זוכה טוען הברי שהצליח לגנוב מתחת ידך את המוחזקות.⁶

אמנם להלכה פוסקים שברי ושמא לאו ברי עדיף, אבל אין בפסיקה זו שלילה הכרחית ליסוד של הראב"ן. ייתכן ששמא מרופף את המוחזקות אבל לא במידה מספקת כדי לזכות את טוען הברי. משום כך, במקרה של ברי ושמא אין משמעות מעשית ליסוד של הראב"ן, אבל במקומות אחרים יכולה להיות ליסוד זה משמעות.⁷ למשל, במקרה של סומכוס.

במקרים עליהם מדבר סומכוס יש דררא דממונא, וקיימת עילה לחלוקה. אמנם אם מדובר במוחזקות תקיפה הנתמכת בטענת ברי, נתעלם מאותו דררא דממונא וגם

6 עיין בדבריו בחלק השר"ת שבסוף ספרו (במהדורת גרוסמן - ח"ב עמוד רפט). לטענת הראב"ן, התובע הופך ממש להיות מוחזק. שכן, טענת השמא של הנתבע הופכת את התובע למוחזק. בסברה דומה נעזר האגרות משה, עיין בדבריו בח"ד סימן כ"ד, אם כי בצורה ממותנת יותר מהראב"ן.

7 ייתכן, למשל, שזהו היסוד שעומד מאחורי הדעה שתפיסה מועילה כשהתופס טוען ברי. בדעה זו מחזיקים התוס' בכתובות כ. ד"ה ואוקי, ועוד ראשונים. ניתן לבאר בדעתם, שכאשר התופס טוען ברי - מתרופפת החזקה של בעל הדין שכנגדו. לכן, במקרה שכזה התפיסה מועילה, משום שאין מולה חזקת מרא קמא במלוא עוצמתה.

סומכוס יודה לחכמים שהמוציא מחבירו עליו הראיה. אבל כאשר המוחזקות מתרופפת בגין טענת השמא של המוחזק, ניתן לפלס דרך לחלוקה.

לפי הבנה זו, בשורש הדברים ה'שמא' אינו משפיע על הרצון לחלוק. השמא חוזר להגדרות של מוחזקות, והוא מרופף את התפיסה הפיסית ויוצר מוחזקות סוג ב'. ממילא, בצורה עקיפה, נסללת הדרך לחלוקה ולהפקעת המוציא מחבירו עליו הראיה. כאן חזרנו להבנה הממקדת את מחלוקת סומכוס וחכמים בהגדרת המצב בשטח ולא בכללים המשפטיים של ממון המוטל בספק.

כפי שתלינו קודם את המחלוקת באופיה של חזקת מרא קמא, כך אנו תולים עכשיו את המחלוקת באופיה של חזקה המגובה בטענת שמא בלבד, על כל פנים אין פה מחלוקת עקרונית בממון המוטל בספק. זאת כאמור, אפילו אם לא נוקטים באוקימתא של אגם במסגרת סומכוס (ואם מצמצמים את מחלוקת סומכוס וחכמים כאשר אין אגם לדעה האומרת שכל המחלוקת היא בשמא ושמא).

ג. מחלוקת עקרונית בדיני ממון המוטל בספק

עסקנו בהבנה הרואה במחלוקת סומכוס וחכמים מחלוקת צדדית, שעיקרה בדיני חזקת מרא קמא. לחילופין, ניתן לאמץ את ההבנה שרואה בסומכוס וחכמים מחלוקת עקרונית. כאן נאמר שהמוחזקות אינה מושפעת מטענות הצדדים. אף על פי כן אומר סומכוס שחולקים, ואפילו מול מוחזקות ממשית. הבנות אלו צריכות להיבחן גם על רקע מחלוקת האמוראים שבסוגיית המחליף פרה בחמור.

לפי רבא דיבר סומכוס רק בשמא ושמא, ואילו רבה בר רב הונא סבור שסומכוס פוסק חלוקה בלא שבועה גם בברי וברי. אם בונים על ההבנה שממקדת את מחלוקת סומכוס וחכמים בהגדרות מוציא ומוחזק, נוכל לתלות אותה בדעת רבא. שורש דעה זו הוא בכך שרק במצב של שמא ושמא מתרופפת החזקה, ולכן רק במצב כזה פוסק סומכוס שיחלוקו.

אם מדברים על ההבנה העקרונית שתולה את מחלוקת סומכוס וחכמים בעקרונות החלוקה של ממון המוטל בספק, נוכל לתלות את מחלוקת האמוראים בהגדרת המושג ספק. ניתן להעניק למושג זה, בהקשר סוגייתנו, שתי משמעויות :

משמעות אחת - ספק פירושו מצב מסופק, מצד עצם המציאות הממונית.

משמעות שנייה - ספק פירושו סימן שאלה הנובע מטענות הבעלי דבר.

אם נוקטים במשמעות השנייה, ניתן לצמצם את המחלוקת לשמא ושמא, כפי שסבור רבא. אם בית דין אינם יודעים וגם הצדדים אינם יודעים מה בדיוק קרה ולכן טוענים שמא, הרי יש לפנינו מצב של ספק. אבל אם בעלי הדברים טוענים טענת ברי,

אז לדבריהם אין כאן ממון המוטל בספק. ממילא, גם סומכוס יסכים שלא נוקטים בכללי החלוקה של ממון המוטל בספק.

לפי רבה בר רב הונא, הגדרת הספק היא אובייקטיבית ואינה תלויה בטענותיהם של בעלי הדבר. עצם המציאות של מחליף פרה בחמור היא מציאות של ספק ממוני, ועל כן חולקים לדעת סומכוס, גם אם הצדדים מוחים וטוענים ברי. את קוי החשיבה הללו העלינו במסגרת דעת התוס', לפיהם יש לחלק בין שמא ושמא לבין ברי וברי כאשר הם מעוגנים בחזקה דהשתא. במקביל, אפשר להעלות סברה דומה בנוגע לעצם מהלך הגמרא ולאוקימתא של אגם הדוחפת את הדיון לגורם של חזקת מרא קמא.

ניתן להבין שסומכוס לא מתחשב בחזקת מרא קמא בין אם מדובר בשמא ושמא ובין אם מדובר בברי וברי. לפי הבנה כזו כל החילוק בסוגי הטענות עולה מול חזקה דהשתא. אבל אפשר גם לצאת מנקודת מבט הפוכה, ולומר שבחזקה דהשתא מודה סומכוס לחכמים בכל מקרה שהמוציא מחבירו עליו הראיה. החילוק בין סוגי הטענות עולה דווקא בחזקת מרא קמא.

הוא אומר - בחזקת מרא קמא ניתן להתחשב, אם היא נתמכת בטענות החזקות של ברי וברי. אבל אם מדובר בחזקה הקלושה של חזקת מרא קמא, ובהתרופפותה בגין טענות של שמא ושמא, טוען סומכוס שיחלוקו. במסגרת הסוגייה עולה אפשרות זו בקנה אחד עם שילוב האוקימתא של אגם בהעמדה כסומכוס, על פי דעתו של רבא המנתב את סומכוס לשמא ושמא בלבד.

הסברה העומדת מאחורי אפשרות זו בולטת לעין. הרעיון הוא שיכולת ההשפעה של הטענה על קביעת המוחזקות ורמתה ישימה דווקא לגבי חזקת מרא קמא ולא לגבי חזקה דהשתא. הטעם הוא בהבדל מהותי בין חזקה דהשתא לבין חזקת מרא קמא. חזקה דהשתא היא מציאות פיסיית קיימת. לעומת זאת, בחזקת מרא קמא לא בונים על מציאות פיסיית עכשווית אלא על מציאות משפטית.

כאשר באים לדון ביכולת ההשפעה של טענה על המציאות, ניתן בהחלט לחלק. מציאות פיסיית לא מושפעת מטענות. אמנם במקרה החריג של הודאת בעל דין מפילים גם חזקה דהשתא, אבל ברמה העקרונית - חזקה דהשתא, בהיותה מציאות פיסיית, אינה מושפעת מגורם משפטי כמו טענה.

לעומת זאת, חזקת מרא קמא היא מושג משפטי טהור. מושג כזה פגיע לגורמים משפטיים אחרים, כמו טענות. מהות שהיא בבסיסה מהות של חושן משפט נוצרת ונתמכת על ידי כלים של חושן משפט. אשר על כן, יש כוח ביד טענות הצדדים ליצור אותה או להפקיע אותה.

ממילא ניתן לומר שאם מדובר בחזקה דהשתא פוסק סומכוס תמיד כחכמים. ממון המוטל בספק נועד לחלוקה לפי סומכוס רק כאשר אין מוחזקות. בברי וברי גם חזקת מרא קמא יוצרת מוחזקות, אבל בשמא ושמא אין משמעות לחזקת מרא קמא, ועל כן ניתן לחלוק במצב כזה. חכמים חולקים ולדעתם יש להתחשב בחזקת מרא קמא גם בביצה הטובענית של שמא ושמא.

בוריאציה דומה אפשר לומר שההבדל בין ברי וברי לשמא ושמא אינו ממוקד בהחלשת החזקה. ההבדל נוגע למידת הלחץ והכפייה שיש על בית דין לחלוק. וכך נאמר שבחזקה דהשתא לא חולקים אף פעם. בחזקת מרא קמא נוצר בסיס לחלוקה, אבל מנצלים אותו רק בשמא ושמא. בברי וברי יש גורם מונע חלוקה, משום שבית דין לא רוצים לצאת מתוך חוסר מידע נגד טענה ברורה של כל צד⁸.

במקביל לאפשרויות הנוגעות לדעת סומכוס, אפשר לבנות את המרחב שנותן לחכמים לחלוק על סומכוס. אם אומרים שסומכוס טוען לחלוקה רק בצירוף חזקת מרא קמא עם טענות שמא ושמא, הרי שחכמים חולקים גם על אפשרות זו. זאת, או משום שאין מקום לחלוקה כאשר אין החלוקה יכולה להיות אמת, או משום שגם חזקת מרא קמא היא גורם מוכר, ואפילו על רקע שמא ושמא.

אם מרחיבים את סומכוס ומסבים את חלוקתו גם לברי וברי במצב של חזקת מרא קמא או שמא ושמא בחזקה דהשתא, יכולים חכמים להאחז בשתי אפשרויות. ניתן לומר שחכמים חולקים בצורה סוחפת וגורפת ופוסקים המוציא מחבירו עליו הראיה בכל המקרים, בדיוק כפי שהעמדנו את דעתם בפסקה הקודמת.

לחילופין, ניתן לומר על רקע הרחבת סומכוס, שבמקרים הקיצוניים שלו מודים חכמים לחלוקה. כלומר, במצב של חזקת מרא קמא על רקע שמא ושמא מסכימים גם חכמים שאין מספיק מוחזקות להפעלת המוציא מחבירו עליו הראיה, ויחלוקו. מצד שני, בחזקה דהשתא עם טענות ברי וברי, מודה גם סומכוס שאין חולקים. המחלוקת נשארת בשני מקרי הביניים של חזקת מרא קמא עם ברי וברי וחזקה דהשתא עם שמא ושמא. אלו מקרים בהם דוחה סומכוס את המוחזקות ופוסק לחלוקה, ואילו חכמים הולכים אחר המוחזקות.

⁸ נימוק דומה, אך בהקשר שונה, ניתן להעמיד מאחורי מצב של ספיקא דינא. הראשונים נחלקו - האם סומכוס קובע חלוקה גם בספיקא דינא. לפי התוס' בבכורות מח. ד"ה דאמר ר"א, סומכוס מודה לדין המע"ה בספיקא דינא. ההסבר הפשוט לכך (וכן משמע מהרשב"ם בב"ב קסו: ד"ה תיקו) הוא שב"ד לא רוצים לנקוט עמדה ולחלוק, כאשר הם נמצאים במצב של חוסר מידע. לשם הרחבת נושא זה, עיין בקונטרס הספיקות בכלל א', אותיות א-ב.

לפי הצבה כזו, אפשר להעלות את כל הטעמים שסיפקנו בדעת סומכוס לצירוף של חזקת מרא קמא עם טענות שמא ושמא, גם במסגרת חכמים. הגר"א טוען שזו האפשרות בה נקט הרמב"ם:

"... אבל רמב"ם מפרש דהדר ביה משינויא קמא, ואף רבנן ל"פ בעומדת באגם ובשמא ושמא"⁹

(נהגות הגר"א בבא מציעא ק. אות ג.)

ד. היקף שיטת סומכוס

קיימת אפשרות שלישית וקיצונית, על פיה סומכוס פוסק תמיד חלוקה, אפילו בברי וברי ובחזקה דהשתא. במידה מסויימת עולה הדבר מהסוגייה העוסקת בסומכוס בהמניה. לפי אפשרות זו, ניתן להעלות, במקביל, אופציה נוספת בהבנת דעת חכמים. נוכל לומר שחכמים מסכימים תמיד לסומכוס חוץ מן המקרה הקיצוני של חזקה דהשתא וברי וברי. רק במקרה כזה אומרים חכמים המוציא מחבירו עליו הראיה ושוללים את החלוקה.

ביחס לאפשרות זו יש להבהיר נקודה מסויימת. התוס' מעלים את האופציה שאכן סומכוס חולק, וחולק גם בחזקה דהשתא וברי וברי. אבל אין להסיק מכאן מסקנות נחפזות. אם למשל יבוא אדם ויאמר לחבירו, בלי שום ראיה, שהחולצה שהוא לובש עליו אינה שייכת לו, האם נפסוק על פי סומכוס לחלוקה? ודאי שלא. כאן יש להטיל את ההגבלה של דררא דממונא.

על פי מהלך הגמרא בב"ב לה. עולה שתנאי דררא דממונא (כלומר, אחיזה ממונית כלשהי לכל אחד מן הצדדים, על פי רוב הבנות הראשונים¹⁰) לכל צד הוא תנאי בסיס להעלאתה של שיטת סומכוס. אם כי גם השילוב ההכרחי של דררא דממונא כסיפור מסגרת לדברי סומכוס אינו ברור לחלוטין לכל הראשונים. נוכל להצביע על שתי דוגמאות שדוחות את הצורך בדררא דממונא.

דוגמה אחת - התוס' בדף צז: בד"ה לימא.

דוגמה שנייה - תלמיד ר"ת בסוגייה בשור שנגח את הפרה.

כזכור, מעמידה הגמרא בב"מ צח: את המשנה בב"מ צז-צז: כסומכוס. הטעם הוא החלוקה שנפסקת בסוף המשנה. במהלך הסוגייה נעזרת הגמרא באותה משנה לטובת הדיון בשאלת ברי ושמא מי עדיף. מתוך משנה זו מקשים לרב נחמן הסובר שברי

9 עיין בהלכות מכירה כ"א. אמנם, רושם שונה מתקבל מפ"כ ה"י, וראה להלן.

10 עיין למשל ביד רמ"ה בב"ב לה. ד"ה ומאי שנא (סימן ס"ג).

ושמא לאו ברי עדיף, ורב נחמן נאלץ לעשות אוקימתא דחוקה למשנה. על רקע זה מעלים התוס' את הקושייה הבאה :

"וא"ת - והא מתניתין מוקי לה בסמוך כסומכוס דלא אויל בתר חוקה ואית ליה ממון המוטל בספק חולקין, ולהכי לדידיה כי איכא ברי ושמא הוי ברי עדיף אפילו להוציא, ורב נחמן כרבנן דאית להו המע"ה..."
(בבא מציעא צו: תוס' ד"ה לימא)

נשאלת השאלה - מהי קושיית התוס'? הרי סומכוס דיבר רק באיכא דררא דממונא, ובמשנה לכאורה אין דררא דממונא. לפיכך דיני המשנה אינם מבוססים על שיטתו היחודית של סומכוס, ואפשר להקשות מהם על רב נחמן! לכאורה רואים מהתוס' ששיטת סומכוס ישימה אפילו כאשר ליכא דררא דממונא, ועל כן מותנה דין המשנה בסומכוס דווקא, ואפשר להקשות מדוע מעמתת הגמרא את דעת רב נחמן עם שיטה שאינה נפסקת להלכה¹¹.

11 לפי הבנת הרא"ל, בנקודה שבה סוים הציטוט מהתוס' מסתיימת הקושייה. מכאן ואילך עונה התוס' שני תירוצים לקושייתו. לפיכך, מדייק הרא"ל משאלת התוס' שהם יישמו את סומכוס גם בליכא דררא דממונא. אבל לכאורה ממשיך התוס' בקושייתו משפט נוסף, שאינו מהווה תירוץ אלא הסבר השאלה. לתוס' יש רק תירוץ אחד המתחיל מן המילים ו"ל. לשם ביאור הדברים נצטט את דברי התוס' בשלמותם :

"וא"ת - והא מתניתין מוקי לה בסמוך כסומכוס דלא אזיל בתר חזקה ואית ליה ממון המוטל בספק חולקין, ולהכי לדידיה כי איכא ברי ושמא הוי ברי עדיף אפילו להוציא, ורב נחמן כרבנן דאית להו המע"ה, אי נמי רב נחמן אתי שפיר כסומכוס דמודה סומכוס היכא דליכא דררא דממונא דהמע"ה! ו"ל - דלסומכוס דאית ליה ממון המוטל בספק חולקין..."

התוס' מנסה לבאר מדוע אין מקום להקשות מהמשנה על רב נחמן. הטעם הוא שמעמידים את המשנה כסומכוס. לפיכך יכול רב נחמן להחליץ בשתי צורות :

צורה אחת - לסבור כחכמים ולדחות את מסקנות המשנה.

צורה שנייה - לטעון שסומכוס פוסק חלוקה רק כשאיכא דררא דממונא. בסתם מקרה של ברי ושמא אין דררא דממונא, ולכן אפילו אם רב נחמן ינקוט להלכה כסומכוס הוא יוכל לפסוק שבירי ושמא לאו ברי עדיף ברוב המקרים בהם אין דררא דממונא.

שתי צורות אלו מפורטות, במהלך הצבת קושיית התוס', בחלק המסומן בקו תחתון בציטוט שהעתקנו לעיל. רק אחר כך מתחיל תירוץ התוס'. מכל מקום, על פי דרך זו לקריאת התוס' לא רק שאין התוס' קובעים את סומכוס גם כשליכא דררא דממונא, אלא שהתוס' עצמם דוחים את הקביעה המרחיבה את סומכוס. התוס' עצמם שמים בפי רב נחמן את הטיעון שאמנם הוא פוסק כסומכוס אבל סומכוס חולק רק כשאיכא דררא דממונא!

ונכלל אמנם לדייק מההצעה הראשונה, להעמיד את רב נחמן כרבנן, שלפיה מיישמים התוס'

וזאת, אם נבין ששורש מחלוקת סומכוס ורבנן אינו נעוץ בהלכות חלוקה אלא במעמד ותוקף מוחזקות, במיוחד במצב של טענת שמא. אמנם אין חלוקה לסומכוס בדליכא דררא דממונא, ואף על פי כן, ניתן להקיש בין איכא לדליכא דממונא. החלוקה מתאפשרת באיכא דררא דממונא כשטענותיהם שוות, משום שסומכוס מעריך מוחזקות ומתחשב בה פחות מהחכמים. אי לכך, נבקעת חומת המוחזק ומתבצעת יוזמת חלוקה.

מאותה סיבה, כאשר ליכא דררא דממונא ואין מקום חלוקה, מכל מקום - לחולשת המוחזקות יש השלכות לגבי ברי ושמא. כעת התובע יוכל להוציא ממון על ידי טענה גרידא, וללא ראיה, בגין רפיון התפיסה.

כלומר, מחלוקת ברי ושמא אי ברי עדיף, היא רק אליבא דרבנן. ברם, לאור רמת ההתחשבות במוחזקות המשתקפת בשיטת סומכוס, ברור שברי עדיף. וזה מעין הסבר הראב"ן בדעת הסובר ברי עדיף, אלא שלתוספות הוא כנראה מתחבר למחלוקת סומכוס ורבנן.

דוגמה נוספת רואים בתלמיד ר"ת בב"ק. בגמרא נאמר שלפי חכמים הכלל של המוציא מחבירו עליו הראיה הוא כלל גדול בדין. גדלותו של הכלל מתבטאת באחד משני מקרים :

מקרה אחד - נגד ברי ושמא.

מקרה שני - נגד רוב.

כידוע, אנו פוסקים שברי ושמא לאו ברי עדיף. תלמיד ר"ת טוען שזו הוכחה טובה לכך שגם במחלוקת סומכוס וחכמים פוסקים כנגד סומכוס. שהרי הפסיקה שלא ברי עדיף מראה שהולכים אחר הכלל של המוציא מחבירו עליו הראיה אפילו במצבים של ברי ושמא, ודוחים את שיטתו של סומכוס.

על מהלך זה אפשר להקשות לאור הגורם של דררא דממונא. שהרי ברי ושמא ותו לא מוגדר כליכא דררא דממונא, ואילו הויכוח של סומכוס וחכמים לכאורה נתון בצבת של דררא דממונא לכל צד. מתלמיד ר"ת משמע ששורש מחלוקת סומכוס וחכמים הוא בנקודה שיש לה השלכות על דיני ממון המוטל בספק גם כאשר אין דררא דממונא.

עניין זה רמוז בתחילת התוס' בד"ה לימא. התוס' קובעים שסומכוס לא אזיל בתר חזקה. אין הכרח להבין שלחזקה אין שום משמעות בשיטת סומכוס. פשוט, סומכוס

את דין החלוקה בסומכוס אפילו בדליכא דררא דממונא. עיין בהקשר זה גם בתוס' הרא"ש על אתר ד"ה לימא, שבלשונו מבואר ביתר הרחבה ההבדל שבין שתי ההצעות. לעומת זאת, בתוס' רבינו פרץ ד"ה לימא מובאת רק ההצעה הראשונה שבתוספות.

נותן פחות משקל לחזקה, והקטנה זו מאפשרת לו להפעיל את המכבש של חלוקה. כפי שמוחזקות מגומדת היא תשתית לחלוקה, כך גם ברי ושמה נותן דחיפה מעטה לחלוקה ואפשר להתעלם מן החזקה.

ה. פסיקת ההלכה

להלכה פוסקים כנגד סומכוס. עניין זה מתיישב הן עם כללי הפסיקה שקובעים הלכה כרבים נגד יחיד, והן עם ההתבטאות הנחרצת של הסוגייה בב"ק מו-מו: הקובעת את המוציא מחבירו עליו הראיה ככלל גדול בדין. על חריגה מפסיקה זו ניתן לדבר בשני מוקדים :

מוקד אחד - הרשב"ם בהמוכר את הבית.

מוקד שני - הרמב"ם בהלכות מכירה.

בב"ב סג. מופיע הדין הבא :

"... דתניא - האומר 'תנו חלק לפלוני בבור', סומכוס אומר - אין פחות מרביע, לחבית

אין פחות משמינית..."

(בבא בתרא סג.)

מברייתא זו מביאה הגמרא ראייה לכך שאם אדם אומר 'תנו חלק לפלוני בנכסי' הוא מקבל רביע (ולא כלשהו). ראייה פשוטה זו מסתמכת לכאורה על שיטתו המיוחדת של סומכוס, וכך קובע הרשב"ם במפורש :

"... אי נמי שמייעא להו, ולא הוה סבירא להו משום דפליג סומכוס עלה כדלקמן, וקיימא

לן כסומכוס דאמר ממון המוטל בספק חולקין, דסתם לן תנא כוותיה בפרק שור שנגח את הפרה"

(בבא בתרא סג. רשב"ם ד"ה תנו חלק)

הרשב"ם מבאר שהגדרת ה'חלק' כפי שהיא מוגדרת בגמרא בב"ב מסתמכת על שיטתו היחודית של סומכוס, ושיטה זו ננקטת להלכה. אבל, כאמור, רוב הראשונים¹² חולקים על הרשב"ם¹³ ופוסקים נגד סומכוס.

¹² ניתן לכנף ראשונים נוספים אל מחנהו של הרשב"ם. ההגהות אשר"י בב"מ פ"ב ס"ח, מביא בשם הר"ח והר"ף שהלכה כסומכוס. ואכן כך משמע מהר"ף בשערים, אם כי נחלקו הראשונים והחוקרים האם חיבור זה אכן יצא מתחת ידיו של הר"ף. כמו כן, מהסמ"ג בעשין ע' משמע שרב האי גאון מצדד להלכה בשיטת סומכוס. סיכום השיטות להלכה מופיע בקונטרס הספיקות, כלל א' אות א'.

¹³ הרשב"ם עקבי לשיטתו במקומות נוספים. עיין למשל בב"ב צב. ד"ה לשחיטה, ובב"ב קסו: ד"ה תיקו.

גם אם פוסקים כחכמים, יש כמובן מספר אופציות שפורטו לעיל במיקוד התוכן של שיטת חכמים. העלינו שלוש אפשרויות, והפער ביניהן רחב. בהקשר זה יש חוסר בהירות בפסיקתו של הרמב"ם. מצד אחד פוסק הרמב"ם בסוגיות של נזיקין שבהן מובא סומכוס כשיטת חכמים. גם בהלכות מכירה משתמע מהרמב"ם שהוא פוסק באופן מובהק וקיצוני כחכמים :

"המחליף פרה בחמור וילדה... זה אומר עד שלא מכרתי ילדה, וזה אומר משלקחתי ילדה - אפילו אמר המוכר איני יודע, על הלוקח להביא ראיה, אע"ג שהפרה עומדת באגם והשפחה עומדת בסימטא - הרי הן בחזקת המוכר..."
(רמב"ם הלכות מכירה כ"ז)

הרמב"ם מדבר מפורשות על חזקת מרא קמא, כאשר הפרה עומדת באגם. כמו כן מפרט הרמב"ם את הדין אפילו ביחס לשמא ושמא. יתירה מזו, הרמב"ם קובע שאפילו אם הלוקח טוען ברי והמוכר אומר שמא, לא מוציאים מיד המוכר למרות שכל מה שיש לו זו חזקת מרא קמא.

פסיקה זו משתלבת עם ההבנה הקיצונית של מחלוקת סומכוס וחכמים, על פיה שוללים חכמים את החלוקה אפילו בשמא ושמא ואפילו מול חזקת מרא קמא גרידא, וזאת בתוספת הנופך של הרמב"ם הקובע שאפילו אם אומר המוכר שמא והלוקח טוען ברי, על הלוקח להביא ראיה. לפיכך מוזר ומוזח לראות את פסיקת הרמב"ם בהלכה העוקבת :

"זה אומר איני יודע, וזה אומר איני יודע - ואינם ברשות אחד מהן - יחלוקו..."
(רמב"ם הלכות מכירה כ"א)

הרמב"ם לכאורה מתהפך בדבריו. בהלכה הקודמת הוא פסק שאפילו אם הלוקח טוען ברי והמוכר טוען שמא, המוציא מחבירו עליו הראיה. בהלכה זו קובע הרמב"ם שבמקרה פחות קיצוני, בו שניהם טוענים שמא, חולקים ולא מבקשים מהלוקח להביא ראיה. ניתן להעלות שלושה פתרונות בפסיקת הרמב"ם :

פתרון אחד - המשנה למלך. לדעתו בהלכה י' מדובר על מצב שבו יש חזקת מרא קמא, ואילו בהלכה י"א אין אפילו חזקת מרא קמא. כאשר אין אפילו חזקת מרא קמא, מודים גם חכמים לחלוקה.

סברה זו אפשרית כשלעצמה, אבל ברמב"ם היא נתקלת בבעיה של אוקימתא, שהרי הרמב"ם לא פירש בהלכה י"א שאין חזקת מרא קמא. כמו כן, קצת קשה לחשוב על מקרה שבו, מבחינה טכנית, לא תהיה חזקת מרא קמא.

פתרון שני - הגר"א¹⁴. הגר"א לוקח כבסיס את הלכה י"א, וממנה הוא מסיק שלפי הרמב"ם חכמים מודים לסומכוס כאשר יש מצב של שמא ושמא על בסיס חזקת מרא קמא. כל פסיקתו של הרמב"ם כנגד סומכוס עולה לפי הגר"א רק במקום שבו יש חזקה דהשתא.

גם פתרון זה אפשרי מסברה, ויש ראשונים שאכן הבינו כך את מחלוקת סומכוס וחכמים, וצמצמו אותה למקרה של חזקה דהשתא. אבל פתרון זה לכאורה אינו מתיישב עם דברי הרמב"ם בהלכה י', שהרי הרמב"ם מדבר מפורשות על אגם וסימטה, ושם לכאורה אין חזקה דהשתא.

פתרון שלישי - ייתכן שיש לחלק בין סימטה ואגם לבין רשות שאינה של שניהם. עד כה הבנו שיש שתי רמות של חזקה :

רמה אחת - חזקה דהשתא, וזו רמה גבוהה של מוחזקות.

רמה שנייה - חזקת מרא קמא, וזו הרמה הנמוכה של המוחזקות.

ניתן להגדיר גם מצבי ביניים. חזקת מרא קמא גרידא זה המצב המתקיים ברשות הרבים, או רשות שאינה של שניהם כלשון הרמב"ם. במצב כזה סובר הרמב"ם שגם חכמים מודים לסומכוס, ועל כן חולקים כפי שנפסק בהלכה י"א.

אבל לאגם או סימטה יש מצב טוב יותר. לא מדובר במקומות נייטרליים לחלוטין, אלא במקומות שיש להם משמעות קניינית ותפיסתית. דוגמה מובהקת ניתן לראות בהלכות טוען ונטען ט/ז ביחס לערימה של חיטים :

"שנים שהיו אוחזין בכלי אחד... או יושבין בצד ערימה של חיטים ומונחות בסימטא או בחצר של שניהם... כל אחד משניהן נשבע בנקיטת חפץ שאין לו בזה הדבר פחות מחציו, וחלוקין..."

(רמב"ם הלכות טוען ונטען ט/ז)

ההגהות מיימוניות על אתר, מעיר בהאי לישנא :

"מתוך לשונו נראה דעתו כריצב"א, שפירש דלאו דווקא אוחזין..."

(הגהות מיימוניות הלכות טוען ונטען פ"ט אות וז)

ההגה"מ רומז למחלוקת יסודית בין הריצב"א לר"ת, בדבר היקף דיני חלוקה¹⁵. לדעת ר"ת, חלוקה היא פתרון גרוע, שיש ליישמו רק כאשר אין ברירה (למשל - כאשר

14 עיין בהגהותיו בב"מ ק, וכן בביאורי הגר"א חו"מ סימן רכ"ג סק"ז.

15 עיין בב"ב לד: תוס' ד"ה ההוא. בהערת אגב יש לציין, ששם מובאת דעת הריצב"א בשם הריב"א. אלא שבמספר מקומות לא קטן מובאת דעה של הריב"א, והכוונה היא לר' יצחק בן אברהם, דהיינו הריצב"א - אחיו הבכור של הר"ש משאנץ. דוגמה מובהקת לתופעה זו, מצויה

שניהם אוחזין). לפי הריצב"א, חלוקה היא פתרון מועדף, וניתן ליישמו גם במקומות שאין אילוץ של אחיזה הכופה לכך.

מאחר שהרמב"ם פוסק לחלוקה גם במקרה של שנים היושבים בצד ערימה של חיטים, ושם הרי אין אחיזה, מסיק ההגה"מ ששיטת הרמב"ם ושיטת הריצב"א תואמות זו לזו.

אך לכאורה - אין אלו פני הדברים. הריצב"א מדבר על היכולת לחלוק גם כאשר אין אחיזה, ואילו הרמב"ם לא כולל כלל עקרוני שכזה, אלא עוסק דווקא במקרה הספציפי של ישיבה בצד ערימה של חיטים. ובפשטות - חידושו של הרמב"ם אינו בהלכות חלוקה, אלא בדיני אחיזה.

עקרונית, מסכים הרמב"ם עם ר"ת, ויש לחלוק רק במקום שיש אחיזה. אלא שלא נדרוש משני בעלי הדין להתכתש אחד עם השני, לחבק את ערימת החיטים משני צדדיה ולנסות לתפוס כמה שיותר גרגרים. ה'אחיזה' בערימה של חיטים, מתבטאת בכך שבעלי הדין יושבים לצידה ושומרים על האינטרסים שלהם לגביה.

אם אכן נבין כך ברמב"ם, נוכל להמשיך ולדייק מהתמונה הכללית של ההלכה על מעמדה המיוחד של סימטה. שהרי הרמב"ם מצמצם את הדין הזה של ערימת חיטים, דווקא למצב שבו היא מונחת בסימטה או ברשות של שניהם. ומכאן - שסוגים קלושים של תפיסה, כמו ישיבה לצד ערימת חיטים, יועילו רק בסימטה היות שיש בה משמעות 'רשותית' מסויימת, ולא ברשות הרבים.

דוגמה נוספת אפשר לראות בעולם הקניינים, כאשר משיכה מועילה בסימטה אף על פי שהיא לא מועילה ברשות הרבים¹⁶. יש גם דעה שחצר קונה בסימטה בתור קניין חצר, בניגוד לרשות הרבים. בגמרא בכתובות פ': משווים, אמנם בהקשר אחר, את הסימטה לצדי רשות הרבים.

הוי אומר - סימטה ואגם אמנם אינם רשות של אדם מסויים, אבל נקודתית אפשר לרתום אותם לתפיסתו ולקנייניו של האדם, בניגוד לרשות הרבים מוחלטת. לפיכך ייתכן שברשות הרבים נפסוק כסומכוס, ונקבל את ההבנה של הגר"א הקובע שלפי הרמב"ם במקרה קיצוני בו יש רק חזקת מרא קמא מודים חכמים לסומכוס.

בב"ק עא: תוס' ד"ה וסבר. התוס' מביאים בשם הריב"א את שיטתו המפורסמת של הריצב"א בדינא דגרמי. שיטה זו מבוארת ביתר הרחבה, בב"ב כב: תוס' ד"ה זאת, ושם מובא הדבר מפורשות בשם הריצב"א. ואף בנידון דידן, נוכל ללמוד מדברי ההגה"מ שהריב"א שבתוס' בב"ב לד: אינו אלא הריצב"א.

16 ניתן לקשור את הדברים לחקירה הקלאסית בטיב משיכה - האם משיכה מבטאת השתלטות פיסית, או שמא משיכה היא סוג של הכנסה לרשות. אם המשיכה מבטאת הכנסה לרשות, אזי העובדה שהיא מועילה בסימטה מעידה ביתר תוקף על מעמדה המיוחד של סימטה.

לעומת זאת, באגם ובסימטה כפי שמובא בהלכה י' נאמר שיש מעבר לחזקת מרא קמא, ולכן פסק שם הרמב"ם לטובת חכמים. ברגע שחזקת המוכר התעלתה על הרמה הנמוכה של חזקת מרא קמא בלבד, נכנסת דעת חכמים לתמונה ופוסקים על פי הכלל של המוציא מחבירו עליו הראיה.

להסבר שיטת הרמב"ם, ניתן להוסיף את דברי ערוך השולחן. ערוך השולחן מציע פתרון נוסף לפסיקת הרמב"ם, ולכאורה מסתדרים דבריו טוב יותר מכל פתרון אחר. ראשית כל, יש להצביע על קושי מסויים בפתרון המחלק בין אגם וסימטה לרשות הרבים.

גם אם נקבל חלוקה זו מסברה, לכאורה אין זו כוונת הרמב"ם. ראשית, הרמב"ם לא מדבר בהלכה י"א על רשות הרבים אלא על רשות שאינה של שניהם, ומאן לימא לן דאגם אינו רשות שאינה של שניהם? שנית, לו היתה לרמב"ם משנה סדורה המחלקת בין אגם וסימטה לבין רשות הרבים, ולו היה לה יישום מרכזי במחלוקת סומכוס וחכמים, לא זו הדרך הנאותה להביע את החילוק הזה.

אם נעקוב אחרי פשטות דברי הרמב"ם, נוכל לצפות בהבדל שכל הקורא את הרמב"ם שם אליו את ליבו, אבל בכיוון ההפוך. בהלכה י' עוסק הרמב"ם במצב של ברי וברי או אפילו ברי של הלוקח ושמא של המוכר. בהלכה י"א עוסק הרמב"ם במצב של שמא ושמא מבחינת הטענות.

כל הקורא דבר זה ברמב"ם משתומם. לכאורה טענת ברי של הלוקח עדיפה על טענת שמא של הלוקח, ואילו ברמב"ם יוצא שכאשר הלוקח טוען ברי טופלים עליו את חובת הראיה ואילו כאשר הוא בסך הכל טוען שמא הולכים לקראתו ומוכנים לחלוק.

פרדוקס זה הוביל את מחנה המקשים על הרמב"ם, אבל שוברו של שטר הקושייה בצידו. זוהי בדיוק הנקודה שבגללה חילק הרמב"ם בין ההלכות. וכך מסביר ערוך השולחן :

"... ועוד ס"ל להרמב"ם דכשהלוקח טוען שמא עדיף מכשטוען ברי, דכשטוען ברי אומרים לו הבא ראיה, כיון שידוע לך בבירור כן, משאיכ כשטוען שמא שאין ביכלתו להביא ראיה - וכיון שגם המוכר טוען שמא ושניהם אינם מוחזקים ממש, לא חשיבא חזקת מרא קמא להפסיד את הלוקח..."

(ערוך השולחן סימן רכ"ג ס"ב)

בבסיס הדברים עומד ההסבר של הגר"א. כאמור לעיל, הגר"א הסביר בדעת הרמב"ם שבמצב קיצוני של חזקת מרא קמא וטענות שמא ושמא גם חכמים מודים לסומכוס שיש לחלוק.

הסברה מאחורי עניין זה רואה במחלוקת סומכוס וחכמים מחלוקת סביב העניין של משקל החזקות. כלומר, במקרה קלאסי של ממון המוטל בספק מסכימים כולם שיש לחלוק. אלא שחכמים ממהרים להכניס את גורם החזקה לתמונה. רק במצב שבו יש ספק גמור, הן מצד הטענות והן מצד המציאות בשטח, פוסקים גם חכמים לחלוקה. מצב זה מתעורר כאשר בשטח אין שום מוחזקות (למעט חזקת מרא קמא שאפשר להתעלם ממנה) וגם טענות בעלי הדברים מאוששים את הספק, משום ששניהם טוענים שמא.

אבל ברגע שהלוקח טוען ברי, הוא אוחד בחרב פיפיות. מצד אחד, זו טענה חזקה יותר שאולי תהיה לה השפעה על מידת הלחץ שעל בית דין ואולי היא תרופף את מוחזקות המוכר וכיוצא באלו טענות יפות ונפלאות. אבל מצד שני, טענת ברי מפקיעה את הגדרת המצב מהגדרה של ספק.

ברגע שהלוקח טוען ברי, הוא חוסם את היכולת של בית דין לחלוק. בית דין רוצים לנהוג על פי כללי ממון המוטל בספק, אבל לטענת הלוקח עצמו אין זה ממון המוטל בספק כלל. לדידו, אין כאן ספק אלא ודאות משום שהוא סבור שבתורת ברי הולד שייך לו. ביטחון עצמי רב כל כך מחייב את הלוקח להביא ראיה.

לו היה טוען שמא ומשאיר את המצב בספק טהור, היינו פוסקים על פי הכללים של ספקות בטהרתם, כלומר היינו מחלקים. אבל הקביעה ההחלטית של טענת הברי הפקיעה את הגדרת הספק מן המקרה, וממילא חזרנו להשתמש בחזקת מרא קמא ולתבוע ראיה מן הלוקח.

